

LITURGHIA, TEXT ESENȚIAL ÎN FORMAREA CARACTERULUI MORAL ȘI SPIRITUAL AL CULTURII ROMÂNE

Ana Bobu*

1. Generalități

Unul din textele fundamentale ale culturii române este *Sfânta Liturghie*. Partea esențială a cultului creștin și a operei Sfântului Ioan Gură de Aur, *Liturghia* numită în grecește *λειτουργία*, iar în latină *ministerium*, *officium*, *missa*, este cea mai complexă acțiune a cultului creștin public în care se celebrează Taina Euharistiei, cu scop duhovnicesc și soteriologic. Prin simbolismul ei religios, ea recapitulează viața pământească și jertfa lui Hristos pentru credincioși și întreaga lume, deci este o realitate vie și continuă, pregătită îndelung în Vechiului Testament, cu un fast sacerdotal deosebit, desfășurat numai în spațiul sacru al ecleziei. Liturghia implică rituri și rugăciuni rostite în locuri special fixate și riguros respectate de către toți sacerdoții, iar materialele jertfei, pâinea, apa și vinul, sunt obligatorii.

În cadrul celebrării sale, Liturghia creează și modelează metodele euharistice prin care omul intră și lucrează personal în planul lui Dumnezeu, prin rugăciuni liturgice, pomelnic și împărtășirea credincioșilor. Din acest punct de vedere, *Liturghia* are caracter de organicitate (Scrima 2005: 177), prin ea exprimându-se realitatea teologică manifestată într-o acțiune vie ce transformă ordinea interioară a omului: tot canonul liturgic propune, lucrează și perfectează modelul de umanitate după principiile moralei evanghelice, de aceea are și caracter sacral absolut (Munteanu 2008: 175), fiind, concomitent, o activitate de comunicare și de conlucrare permanentă între divinitate–preot–credincioși; din acest motiv, Liturghia se numește și dumnezeiască. Ea nu se poate săvârși în lipsa credincioșilor, întrucât numai această interdependență este, în fond, Biserica; prin melosul bizantin, Liturghia redă apofatic sărbătoarea comuniunii dintre cele două nivele, cer și pământ, formând o singură unitate: credincioșii care oferă prin preot jertfa euharistică – *ta dora* – și-și prezintă sollicitudinile, și prezența divină care dăruiește sprijin și se oferă euharistic. Din această conlucrare rezultă și scopul principal al limbajului liturgic, și anume acela de a exprima și crea valorile și

---

* Asociația ISOCRATES, Roman.

sentimentele credincioșilor, deci o activitate creatoare de valori culturale¹ manifestate prin disponibilitatea afectivă și intelectuală a credinciosului pentru crearea frumosului, întrucât: „Nu există o separație principială între plăsmuirea operei propriu-zise și cel care trăiește plăsmuirea respectivă”², ne spune Gadamer. Textul Liturghiei, din acest punct de vedere, este un mijloc continuu de reactualizare și creare a frumosului. Fiind unul dintre textele cele mai audiate de credincioși, Liturghia a contribuit esențial atât la unificarea limbii române literare, cât și la conturarea dimensiunii moral-spirituale a poporului român: „*Cea mai importantă dintre cărțile tipărite de Coresi în limba română din punct de vedere al introducerii limbii române în biserică este Liturghierul românesc, ...o revoluție în ritual... și rezultatul nevoilor culturale ale societății românești din acel moment*” (Panaitescu 1965: 161–162). În procesul formării limbii și culturii române, Liturghia a constituit un liant fundamental (Legrand 1894, I: 416) întrucât, pentru celebrarea ei, sunt implicate mai multe sectoare ale vieții culturale: muzica, pictura, sculptura, broderia, argintăria, care, toate, au reunit și creat mereu noi forme artistice de o reală valoare morală, caracteristica de bază a acestora constituind-o delicatețea și grandoarea artistică diversificată în toate zonele geografice din spațiul românesc. Amintim o parte dintre acestea: celebrele bisericuțe ardelenesti din lemn, frescele din nordul Moldovei, argintăria vaselor de cult și a cărților de ritual, bogăția veșmintelor și suavitatea icoanelor, melodicitatea versului popular peste care tronează muzica bizantină ce îmbină mintea și inima omului la meditație și desăvârșirea personală din care se nasc apoi noi frumuseți. Acestea sunt o parte din motivele care ne-au determinat la selectarea principalelor valori morale promovate de textul liturgic; dăm mai jos rezultatul selecției acestora, însoțite de textele edificatoare.

2. Valori culturale promovate prin textul liturgic

Instituită în cadrul unui ritual în timpul biblic nou testamentar, Liturghia antrenează disponibilitatea afectivă și cognitivă a credinciosului pentru valorile fundamentale ale umanității. Acest fapt se manifestă pe două nivele. Primul privește rugăciunile numite *ectenii*³, prin care sunt promovate cele mai multe valori; acestea sunt raportate atât la sine, cât și la marea comunitate a credincioșilor, dobândind la un moment dat caracter cosmic, iar modul cum sunt

---

¹ Capidan 1943: 1–2: „Limba nu reprezintă numai un mediu de înțelegere între indivizi, ci servește și ca instrument de pătrundere și adâncă interpretare a vieții omenești. În această înaltă funcție, limba reprezintă singurul mijloc pentru formarea spiritului. Nu se poate concepe o activitate spirituală fără ajutorul ei”.

² Gadamer 2000: 95.

³ Ecteniile sunt suite de rugăciune de cerere, de preamărire și de mulțumire, cea mai cuprinzătoare fiind ectenia mare de la începutul Liturghiei.

amplasate în textul liturgic vădește clar intenția autorilor ei de a crea o legătură intrinsecă, organică între credincios, comunitate și divinitate prin rugăciunea preotului. Redăm mai jos aceste valori urmate de textul specific (Liturgia 2009: 3–40):

- pacea: „Cu pace Domnului să ne rugăm...pentru pacea a toată lumea”, „pace ție”, „Pace tuturor”, „pace lumii Tale dăruiește”, „cu pace să ieșim”;
- frățietatea: „pentru toți cei întru Hristos frați ai noștri”;
- credința: „pentru cei ce cu credință se roagă”;
- prosperitatea: „îmbelșugarea roadelor pământului”, „bunăstarea ... tuturor”;
- unitatea: „pentru unirea tuturor”, „pentru unirea credinței”;
- patriotismul : „pentru binecredinciosul popor român de pretutindeni și pentru armata țării”, „pentru țara aceasta, pentru toate orașele și satele și pentru cei ce cu credință locuiesc într-însele”;
- recunoștința pentru eroii neamului: „pe fericiții întru adormire eroii, ostașii și luptătorii români din toate timpurile și din toate locurile, căzuți pe câmpurile de luptă, în lagăre și în închisori, pentru apărarea patriei și a credinței ortodoxe strămoșești, pentru întregirea neamului, pentru libertatea și demnitatea noastră”;
- onestitatea: „cu evlavie și cu frică de Dumnezeu să ne rugăm”;
- filantropia: „pentru cei bolnavi, pentru cei robiți, pentru cei ce se ostenesc în timpul slujbei liturgice”;
- dragostea: „să ne iubim unii pe alții ca într-un gând să mărturisim”, „mila păcii, jertfa dragostei”;
- grija pentru cei dragi: „pentru cei ce călătoresc pe ape, pe uscat și prin aer”, „pentru conducătorii țării... ai orașelor și satelor noastre”;
- căința sinceră și iertarea: „apără, mântuiește, miluiește și ne păzește pe noi”, „milă și iertare de păcatele și greșelile noastre... să cerem”;
- cuviința: „capetele voastre Domnului să le plecați”;
- jertfa de sine a omului și a lui Hristos: „pe noi înșine și unii pe alții și toată viața noastră lui Hristos Dumnezeu să o dăm”, „că Tu ești Cel ce aduci și Cel ce Te aduci, Cel ce primești și Cel ce Te împarți”;
- comuniunea cu cei morți: „pentru toți cei mai dinainte adormiți părinți și frați ai noștri, dreptmăritori creștini, care odihnesc aici și pretutindeni”;
- recunoștința pentru ctitori și binefăcători: „fericiții și pururea pomeniții ctitori ai sfânt locașului acestuia”, „enoriași și binefăcători”, „cei care aduc daruri și fac bine”;
- prețuirea: „pentru binecredinciosul popor român de pretutindeni”, „cinstita preoțime și întru Hristos diaconime..., monahi și monahii”;
- demnitatea: „ziua toată desăvârșită, în pace”... „cele bune și de folos sufletelor noastre de la Domnul să cerem”;
- solicitarea ajutorului divin: „să fim izbăviți de tot necazul, mânia și primejdia și nevoia”, „înger de pace, îndreptător, păzitor al sufletelor și trupurilor noastre de la Domnul să cerem”, „pace lumii noi cerem”;
- puterea exemplului: „pe Preasfânta, curata, mărita stăpâna noastră de Dumnezeu Născătoarea și pururea Fecioara Maria cu toți sfinții să o pomenim”;

– slăvirea lui Dumnezeu: „Că Ție se cuvine toată slava, cinstea și închinăciunea, Tatălui și Fiului și Sfântului Duh”.

Cel de-al doilea nivel de manifestare se află în rugăciunea de taină a preotului; la acest nivel, cererile sunt cu preponderență pentru domeniul spiritual, unde sensibilitatea cugetării este unită organic cu puritatea simțurilor: „ne cercetează pe noi întru bunătatea Ta”, „strălucește în inimile noastre... lumina cea curată a cunoașterii”, „toate poftele trupului călcând, viețuire duhovnicească să petrecem, cugetând și făcând toate cele bune”, „și-i învrednicește cu veșmântul nesticăciunii”, „spor în viață, în credință și în înțelegere”, „mă acoperă cu folosințele Tale ca fără de primejdie să-mi petrec viața”, „trezirea sufletului” și „îndrăznirea cea către Tine”. Toate aceste valori nasc în mintea credinciosului entuziasmul, acea sensibilitate și spontaneitate in/voluntară din care ia naștere și frumusețea limbii române: „Pentru a examina mai îndeaproape caracterul limbilor în măsura în care îl contrapunem organismului lor, trebuie să acordăm atenția necesară stadiului atins de limbi după realizarea deplină a structurii lor”⁴. Entuziasmul este parte din energia spirituală a umanității⁵ care naște imaginația și intuiția manifestate apoi prin limbaj, iar raportul gramatică-gândire-simțire naște noile forme de viață culturală, explicitează Humboldt: „Activitatea națiunii se depărtează de limba în sine pentru a se concentra asupra întrebuirii sale, iar limba pornește împreună cu s p i r i t u l s p e c i f i c al poporului, pe un drum pe care nici una dintre cele două părți nu se poate defini independent de cealaltă, dar fiecare se bucură de ajutorul plin de entuziasm al celeilalte. Admirația și plăcerea se îndreaptă acum către specificitatea expresiei fericit alese”⁶. În cazul românei literare, procesul unificării și armonizării limbii a parcurs același proces descris de reputatul gânditor: „Pentru a urmări mai îndeaproape felul în care spiritul este împletit în limbă, trebuie deci să distingem structura gramaticală și lexicală a acesteia, în calitate de, ca să spunem așa, caracter stabil și exterior, de caracterul interior, care locuiește în limbă ca un suflet, producând acel efect special prin care orice limbă ne cuprinde îndată ce începem să o stăpânim”⁷. Baza acestui proces sinuos a fost „principiul pur al unității de limbă, de cultură și neam”⁸, manifestat mereu în același spațiu geografic, fără tendințe expansioniste, dar vigilent și prompt la orice încercare de imixtiune și expansiune a puterilor vecine, deci într-o libertate ce mereu trebuia apărată. Acest context a dat posibilitate limbii române de a se dezvolta și armoniza, de a stimula dimensiunea artistic-creatoare a națiunii și culturii române, iar textul Liturghiei, ascultat secole de-a rândul de credincioși, a putut „să producă frasa de care ne servim și astăzi”⁹. Prin toate aceste valori promovate și de limbajul liturgic „s-a introdus în gândirea fiecăruia ordine în

⁴ Humboldt, 2008: 193.

⁵ *Ibidem*: 58.

⁶ *Ibidem*: 194.

⁷ *Ibidem*: 193.

⁸ *Ibidem*: 189.

⁹ Iorga 1969: 485.

forma fiecărei armonii, în scrisul celor ce știau să scrie”¹⁰, adică s-a conturat și cimentat, timp de secole, caracterul moral și spiritual al culturii române.

3. Tradiția textului liturgic în secolul al XVIII-lea

Derivat din testamentul dat de Hristos la Cina cea de Taină: „*Luați, mâncați, acesta este trupul Meu care se frânge...Beți dintru acesta toți, că acesta este sângele Meu, care pentru voi și pentru mulți se varsă...Aceasta să o faceți întru pomenirea Mea*” (Biblia 1998: Luca, 22: 17–20), textul a fost dezvoltat de apostoli în perioada paleocreștină și apoi îmbunătățit de Părinții Bisericii pe baza principiului dinamic al tradiției, cuprinzând șase grupe de texte¹¹; astfel, din textele liturgice ale apostolilor Marcu și Iacov s-au dezvoltat grupele amintite mai sus, dar care, din secolul al V-lea, s-au statornicit canonic doar Liturghiile Sfântului Vasile cel Mare (care se oficiază în zece zile din an), Liturghia darurilor înainte sfințite (oficiată cinci zile numai în Postul Paștilor) și Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur, în restul de 350 zile ale anului. Toate sunt editate în volumul numit *Liturghier*; greco-catoliciei practică tot ritualul cultului ortodox. Pentru Occident s-a oficializat *Missa romană*.

Primei traduceri după model slavon a *Liturghierului* în limba română, făcută de preoții Mihai și Iane din Șcheii Brașovului (Coresi, 1570), îi urmează traducerea mitropolitului Dosoftei al Moldovei (1679 și 1683) și cea a mitropolitului Antim Ivireanul, efectuată după model grecesc și tipărită la Târgoviște în 1713. În tradiția cărților de cult, această ultimă traducere deține primatul tipografic, întrucât numai în secolul al XVIII-lea au fost tipărite 31 de ediții¹² din totalul de 118 până în prezent. Sub aspect cultural, *Liturghierul* a fost adaptat mereu curentului cultural și politic al epocii respective. Astfel, primul incunabil liturgic în spațiul românesc, *Liturghierul* lui Macarie editat în slavonă, a „*impus îmbinarea elementelor bizantine cu a celor apusene și a celor populare românești: cununa de spice, vița-de-vie, bourul, viniete de început și de text, letrine și frontispicii*” (Andreescu 2006: 7, 27), amplificându-i astfel valoarea culturală; aceste elemente sunt prezente în multe ediții viitoare ale cărților de cult. Din 1646, este introdus motivul *plein page* casetat cu chipuri de sfinți în două și trei registre, motiv preluat de *Liturghierul* lui Antim din 1713 și menținut în edițiile din 1733, 1742, 1747 și 1769; ornamentica cărții tipărite s-a îmbogățit apoi cu motive orientale (Nicolescu 1976: 219–238), aduse de patriarhii răsăriteni găzduiți la curțile princiare din București și Iași; circulația cărților europene în spațiul românesc adaugă motivele Barocului apusean, iar ocupația austriacă din Oltenia aduce nou eleganța textului,

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Ică 2008: 372, 574, 720, 746, 795, 877, 884 și 904.

¹² Edițiile *Liturghierului* în secolul al XVIII-lea sunt: 1702, 1706, 1713, 1715, 1728, 1729, 1733 (la București și Râmnic), 1741, 1742, 1743, 1745, 1746, 1747 (Râmnic, București și Iași), 1750, 1753, 1756, 1759 (Râmnic și Iași), 1767, 1768, 1775, 1780, 1787, 1790, 1794, 1796, 1797 și 1798.

stema mixtă (a Moldovei și a Țării Românești) și gravura în aramă a coperților Liturghierelor de Râmnic. Reprezentanții Școlii Ardelene au impus ca emblemă a programului lor reformist-iluminist icoana gravată a Bunevestiri, motiv preluat de școala gravurilor de la Iași în Liturghierul din 1806. După cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aspectul ornamental al Liturghierelor se simplifică odată cu creșterea numărului știutorilor de carte, iar astăzi, acesta are doar un chenar simplu, stilizat, și doar simbolurile liturgice vița-de-vie, spicele și masa euharistică.

Altă marcă distinctă a Liturghierelor și a cărților de cult este dată de predoslovii, în care programul cultural al secolelor anterioare „*pentru folosul den obște*” și „*den învățătură pentru toată seminția românească*” (Sacerdoțeanu 1938: 5–21) a fost preluat și deplin dezvoltat în secolul rațiunii dominante, unde, pe lângă cărțile de cult, sunt traduse și tipărite multe cărți laice, sunt redactate marile cronici, iau ființă marile biblioteci princiare, iar ocupația austriacă, ofensiva sârbească și rusească acompaniată de dorința de grecizare a fanarioților, au determinat nașterea unui naționalism românesc, toți boierii venind în jurul domnitorului (Iorga 2002: 29–37). Ierarhii au intensificat la maxim tipărirea cărților de cult în limba română, între București și Râmnic fiind o colaborare fără precedent, careia i s-au alăturat, după anii 1730, tipografiile din Buzău și Iași: „*Se pare că exista o emulație între București și Râmnic, unde tipograful lucra ziua și noaptea pentru propășirea limbei și culturei române*”¹³.

În tradiția cărții manuscrise în limba română am inventariat la Biblioteca Academiei un număr de 69 de manuscrise liturgice, dintre care 15 grecești, 22 slavone, două bilingve, unul trilingv și 29 românești; dintre ultimele, 8 sunt cu text fragmentar, 4 sunt cuprinse în miscelanee și 17 sunt cu text integral și legate separat. Aproape toate manuscrisele românești au frontispicii și letrine, iar unele au și scene liturgice, mărindest astfel valoarea artistică a acestora. Cu excepția unuia singur, toate celelalte manuscrise au fost redactate cu scrierea ce imită tiparul. Manuscrisele românești au circulat în Ardeal și Țara Românească și unul în Banat; nu am aflat aici nici un manuscris din Moldova. În afara granițelor României a fost descoperit un număr mare de manuscrise liturgice; inventarierea și catalogarea acestora s-a efectuat treptat încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și s-a finalizat de către academicianul Virgil Cândea. Publicarea tuturor acestor documente românești s-a făcut între anii 2010–2014. Inventarierea și catalogarea manuscriselor Bibliotecii Sfântului Sinod s-a efectuat de către pr. Dumitru Fecioru și au fost publicate în periodicul „Studii teologice” între anii 1959 și 1965. Credem că este posibil să mai fie și alte manuscrise liturgice atât în afara granițelor, cât și în depozitele-tezaur ale Bisericii Ortodoxe de pretutindeni. În continuarea cercetării acestei teme vom inventaria manuscrisele liturgice din spațiul românesc laic și bisericesc.

În relație directă cu *Liturghierul* sunt și alte cărți liturgice. Astfel, *Arhieraticonul*, cartea de slujbă a episcopului, este tipărit în mai multe ediții, iar în

¹³ Ionescu 1906–1914: 333.

tradiția manuscrisă am identificat 10 exemplare numai la BAR. *Tâlcuirea Sfintei Liturghii* tradusă pentru prima dată în limba română de Ieremia Cacavela¹⁴, la solicitarea domnitorului Antioh Cantemir, a circulat în această perioadă mai mult în cartea manuscrisă, în Catalogul Ștrepel fiind menționate 14 manuscrise copiate după ediția tipărită la Iași în 1697. *Descoperirea Sfintei Liturghii*, o legendă liturgică ce relatează realitatea duhovnicească a dialogului divinitate-credincioși în timpul Liturghiei, a circulat într-un număr de 93 manuscrise, cele mai multe fiind incluse în miscelanele.

Circulația cărții tipărite și manuscrise cunoaște un număr impresionant de exemplare. Catalogarea lor s-a făcut mai întâi în Ardeal, iar astăzi, prin studii doctorale dedicate unui spațiu geografic delimitat, se încearcă stabilirea întregului tezaur tipografic din secolele anterioare. Studiarea atentă a tuturor documentelor vremii din fiecare centru tipografic și a principalelor centre de copisti, va definitiva acest proces integrator pentru tot spațiul românesc.

Întrucât *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur* a făcut parte din primele texte bizantine aduse în spațiul românesc (Bogdan 1978: 92–99) și este celebrată în peste 94 de zile din an, iar în cercetarea noastră, pe lângă textele liturgice am identificat un foarte mare număr de manuscrise omiletice și exegetice din opera sfântului care a trăit în secolul de aur al creștinătății, am supus unei analize paralele, contextul epocii care a determinat profilul intelectual al marelui părinte și cel a secolului al XVIII-lea; redăm mai jos similitudinile constatate: a) caracterului cosmopolit al Antiohiei Siriei în epoca patristică îi corespunde specificitatea societății românești din secolul al XVIII-lea, conferită de personalitățile formate în marile centre de cultură europeană; b) agoniei Antichității târzii îi corespunde acum agonia slavonismului cultural în spațiul românesc; c) competiției erudite dintre Antiohia și Alexandria îi corespunde competiția dintre Academia de București cu cea din Iași; d) suveranității erudite a împăratului Teodosie cel Mare și relației dintre cancelaria aulică și centrul monahal Studion, îi corespunde emulația creată de epoca Brâncoveanu cu ecou în tot secolul al XVIII-lea; e) perioadei de finalizare a canonului biblic îi corespunde finalizarea procesului de introducere a limbii române în toate domeniile vieții sociale; f) nașterii și expansiunii fără precedent a artei bizantine îi corespunde crearea stilului brâncovenesc și ornamentica diversificată a cărții românești în care elementele de artă bizantină se reunesc cu cele românești, orientale și cu cele ale Renașterii și Barocului apusean; g) primelor sinoade ecumenice le corespund reformele premoderniste ale secolului al XVIII-lea; h) începutului monahismului răsăritean îi corespunde extinderea considerabilă a ctitoriilor monastice românești; i) străduinței asidue a împăratului Teodosie I de a aduna cât mai multe din manuscrisele vremii, îi corespunde dorința personalităților timpului, tipografilor și copiştilor români de a răspândi tot ce era tipărit, toți având o motivație comună: grija de a păstra și a face cunoscut pentru viitor, acest valoros patrimoniu cultural-spiritual, fapt precizat și de cel mai fin exeget al acestui secol:

¹⁴ Bianu, Hodoș 1903, I: 344, 369.

„Prestigiul valorilor intelectuale pune în evidență caracterul intelectual al culturii române. Nota originală a caracterului intelectual se detașează tocmai din această mișcare lentă și continuu orientată spre epoca de aur a formulării principiilor și dinamica gândirii, care nu neagă, ci asimilează și reanimă valorile tradiției și le adaptează la noile condiții la nivel european create sub imboldul rațiunii dominante”¹⁵. După constatările de mai sus, secolul al XVIII-lea a fost numit „secolul de aur al limbii române”, întrucât în acest timp s-a cristalizat idealul unității de neam și de limbă al tuturor românilor, punându-se astfel bazele reformelor de tip modern și a unității statale românești din secolele viitoare.

4. Concluzie

Dumnezeiasca Liturghie, parte din primele texte bizantine aduse în spațiul românesc, textul liturgic cel mai editat în secolul unificării lingvistice, a avut o largă circulație în cartea manuscrisă și tipărită și a teaurizat și îmbogățit continuu profilul moral-spiritual și patriotic al românilor, indiferent de opțiunea lor confesională.

BIBLIOGRAFIE

- Andreescu, Ana, 2006: *Arta cărții. Carte românească veche (1508–1700)*, ediția a III-a revizuită, prefață la ediția I de academician Virgil Cândea, prefață la ediția a II-a de Răzvan Theodorescu. București, Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică.
- * *, *Biblia sau Sfânta Scriptură*, 1988: Tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul României, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- Bianu, Ioan, Nerva, Hodoș, 1903: *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, Edițiunea Academiei Române.
- Bogdan, Damian P., 1978: *Paleografia româno-slavă. Tratat și album*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului.
- Capidan, Theodor, 1943: *Limbă și cultură*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă.
- Cândea, Virgil, 2010–2014: *Mărturii românești peste hotare*, vol. I–V, București, Biblioteca Bucureștilor.
- Duțu, Alexandru, 1972: *Sinteză și originalitate în cultura românească*, București, Editura Enciclopedică Română.
- Gadamer, Hans-Georg, 2000: *Actualitatea frumosului*, Iași, Editura Polirom.
- Humboldt, Wilhelm von, 2008: *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*, versiune românească, introducere, notă asupra traducerii, tabel cronologic, bibliografie și indici de Eugen Munteanu, București, Editura Humanitas.
- Ică, Ioan Jr., 2008: *Canonul Apostolic al primelor secole*, traducere și note de Ioan Ică Jr., Sibiu, Editura Deisis.
- Ionescu, G. M., 1906–1914: *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. I–II, București, Atelierele Socecu & Co.
- Iorga, Nicolae, 1969: *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Iorga, Nicolae, 2002: *Istoria românilor. Reformatorii*, vol. VII, București, Editura Enciclopedică.

¹⁵ Duțu 1972: 225.

- Legrand, Émile, 1894: *Bibliographie Hellénique: description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs*, vol. I, Alphonse Picaudet Fils, Éditeurs Libraires des Archives Nationales et de la Société de L'école des Chartes, Paris.
- Liturghier*, 1713: traducere și editare de mitropolitul Țării Românești, Antim Ivireanul, Târgoviște.
- Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*, 2009: tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Iași, Editura Doxologia.
- Munteanu, Eugen, 2008: *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas.
- Nicolescu, Corina, 1976: *Elemente orientale în vechea artă a Țării Românești*, în „Arhiva Valachica. Studii și materiale de istorie și istorie a culturii”, Dâmbovița, Muzeul Județean.
- Panaiteescu, P. P., 1965: *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române.
- Sacerdoțeanu, Aurelian, 1938: *Predosloviile cărților românești (1504–1674)*, I, s. e., București.
- Scrima, Andre, 2005: *Biserica liturgică*, București, Editura Humanitas.
- Stăniloae, pr. Dumitru, 1997: *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. II, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

ABSTRACT

For the Liturgy of St. John Chrysostom, we have established its place within the Romanian culture by summarizing the history of the liturgical text on two levels: on the ethical one and on the cultural ages level; by the methods of observation and deduction, we have set its typology and we have presented the coordinates of all the liturgical manuscripts and printed books, we established its typology and we presented the cultural dimension of the book manuscripts, which revealed aspects of social and cultural history of Romanians.

Key-words: liturgy, culture, printed books, manuscripts, unification.